

La società civile e la società politica nel pensiero di Aristotele. *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Κέντρου Antonio Jannone*. Roma, Centro Internazionale di Filosofia Antica «Antonio Jannone», Έπιμέλεια R. Campa, 1998, 280 σσ.

Στόν τόμο αυτόν, ό **A. Jannone**, παρουσιάζει έξι εισηγήσεις, ώς έξης: α) *Η κοινωνία τοῦ πολίτη καί ή πολιτική κοινωνία στόν Άριστοτέλη* (σσ. 23-37). Ό σ. έπισημαίνει έδω τή σημασία τοῦ Κράτους, τό όποιο ώς σύνολο, εἶναι τό πρῶτο στή φυσική τάξη, σέ σχέση πρὸς τόν ἄνθρωπο καί τήν οἰκογένεια. Τό κράτος ἄρα, ταυτίζεται πρὸς τό πνεῦμα ή μάλλον πρόκειται γιά τό ἴδιο τό πνεῦμα, γιά τήν παιδεία τοῦ όποίου ὑπάρχει καί ή δημιουργία του, γεγονός πού αναφέρεται στοὺς πλατωνικούς *Νόμους* (643 ε), καθώς καί στά *Ηθικά Εὐδήμεια*. Ό συγγραφέας έπισημαίνοντας έπίσης τή σημασία τῶν *Πολιτικῶν* καταλήγει ότι θα πρέπει νά θεωρηθοῦν, ὅπως ἀναφέρει καί ό G. Reale, ώς ή «μετεμπειρική» ἀντίληψη τῆς ψυχῆς καί τῶν ἀξιῶν της, ώς ή θεμελιώδης θέση σύμφωνα μέ τήν όποία ἀναπτύσσεται ὅλος ό ἀριστοτελικός λόγος» (σ. 36). β) *Περί πολιτικῆς ἐλευθερίας κατά τόν Άριστοτέλη* (σσ. 39-44). Έπισημαίνεται ή επικαιρότητα τῶν *Πολιτικῶν* καθώς έπίσης καί ή ἀνάγκη μιᾶς ἐπανεκτίμησης τοῦ σημαντικότερου πολιτικοῦ ἔργου τοῦ Άριστοτέλους, στό σύνολό του. Ἰδιαίτερη σημασία ἀποδίδεται στήν ἀποτελεσματικότητα τῆς πολυφωνίας νοουμένης, ὄχι τόσο ώς ἐλεύθερης δήλωσης τῶν ἀπόψεων ὅλων τῶν πολιτῶν, ὅσο ώς συστήματος ἐδραίωσης μιᾶς διαλεκτικῆς ἀνάμεσα στοὺς πολίτες τῆς πλειοψηφίας καί τῆς μειοψηφίας. Ο Jannone ἀνατρέπει στήν ἀποψη τοῦ K. Dietrich, περί σεβασμοῦ τοῦ μειοψηφοῦντος καθώς καί στήν ἀποψη περί τῆς πολιτικῆς παιδείας τῆς ἀπαιτούμενης γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ στόχου αὐτοῦ. Τέλος δηλώνεται ή ἐπιθυμία ἐπιστροφῆς στή μαρτυρία τοῦ παρελθόντος καί ἰδιαίτερα τοῦ ἔργου τοῦ Σταγίριτη, καθώς έπίσης έπισημαίνεται ή διαχρονικότητα τοῦ ἀνεκτίμητου αὐτοῦ ἔργου καί ή σημασία πού ἔχει στό ἱστορικο-πολιτικό γίγνεσθαι τοῦ Δυτικοῦ κόσμου καί τῆς ἀνθρωπότητος γενικότερα. γ) *Μιά σφαιρική ἀναπόληση τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους* (σσ. 47-49). Μέ ἀναφορές στά *Ηθικά Εὐδήμεια* ό Jannone έπισημαίνει τή σημασία τῆς προαιρέσεως ή όποία κατά τόν Άριστοτέλη διαφέρει ἀπό τήν ἐπιθυμία, ώς πρὸς ότι πρόκειται γιά ὑπολογισμό κάποιου ὀφέλους σέ ἓνα δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο, ρυθμισμένο ἀπό κανόνες τροποποιήσιμους. Ό σ. καταλήγει ότι ή προαίρεση κατά τόν Άριστοτέλη προέρχεται ἀπό μία διαλεκτική γνώμη. Συγκρίνοντας ό σ. τή σημασία πού ἔχει ή ἀριστοτελική θεωρία σέ σχέση μέ τίς σύγχρονες, ἀποδεικνύει τη διαχρονικότητα τῆς ἀριστοτελικῆς θέσεως δηλώνοντας τήν ὑπερτροφική ἀπεικόνιση τοῦ ἀτομικισμοῦ. δ) *Η ἀξία της μετριοπάθειας* (σσ. 51-57). Έδω δηλώνεται ή συμβολή τοῦ Πλάτωνος καί τοῦ Άριστοτέλους στή διαμόρφωση τοῦ Κράτους καί ἰδιαίτερα, ή σημασία τῆς δικαιοσύνης ή όποία, κατά τόν Άριστοτέλη, εἶναι ἀφ' ἐνός φυσική κλίση καί ἀφ' ἐτέρου τεχνητός θεσμός ό όποιος ἐκφράζεται διά τοῦ νόμου ό όποιος ρυθμίζει τήν πολιτική τάξη καί παραμένει ἔτσι σταθερό τό θετικό δίκαιο, πού ἀποτελεῖ μία ὄψη τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἀλλωστε ό νόμος ἀντικατοπτρίζει τό «κοινὸ αἶσθημα» μέσα στό όποιο ὑπάρχουν ἐδραιωμένες οἱ κατά τόν Γκαῖτε «ἐκλεκτικὲς συγγένειες», πού διασφαλίζουν τήν εἰρηνική ἀνάπτυξη τῆς διοργάνωσης τῆς κοινότητος. ε) *Φιλία καί κοινωνικότητα*. Η ἀντίθεση ἀνάμεσα στό ἰδανικό καί τό πραγματικό, ἀνάμεσα στή μοναχικότητα καί τήν κοινωνικότητα, βρίσκει στόν ἀριστοτελικὸ στοχασμό μία εὐκαιρία ὑπέρβασης. Η ἀναζήτηση τοῦ ἀγαθοῦ συνιστᾶ, ἐκτός τῶν ἄλλων, καί τήν αἰτία ὑπαρξης τῆς φιλίας, ή όποία δέν εἶναι δυνατόν νά μεταλλαχθεῖ σέ συντεχνία ή συνεταιρισμό βασισμένο σέ ἰδιοτελεῖς σκοποὺς καί πράξεις κοινωνικά κολάσιμες, διότι τότε θα προέκυπτε ή διαστρέβλωση τῆς φιλίας ώς ἀγαθοῦ. Ἀλλωστε ή φιλία, κατά τόν A. Voelke «συνιστᾶ τήν ἴδια τήν ἀρετὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον στήν ἴδια τή φιλία κατοικεῖ τό ἀγαθόν, δηλαδή ή εὐδαιμονία». στ) *Όνειρο καί ἀνάμνηση κατά τόν Άριστοτέλη* (σσ. 67-76). Ό σ. έπισημαίνει ότι κατά τόν Άριστοτέλη τὰ ὄνειρα δέν εἶναι θεῖα μηνύματα, ἀλλὰ δαιμονικὲς ἐκδηλώσεις, πού ὁμως, δέν ἔχουν ποτέ ἐκεῖνο τό ἀρνητικό ἀποτέλεσμα μέ τό όποιο τὰ περικλείει ή κοινὴ γνώμη. Πράγματι ἀκόμη καί στό ὄνειρο καταλήγει ό σ., διαφαίνεται μία ὁριακή περιοχή πού ἀγγίζει τή λο-

γική, καί πού, κατά τήν κατάσταση τῆς ἐγρήγορης, φροντίζει σέ ικανοποιητικό βαθμό τῇ διαφύλαξῃ τοῦ ὄνειρου. Στὴ συνέχεια παρουσιάζονται οἱ εἰσηγήσεις τῶν: **E. Berti**, *Ποιὰ ἡ «πολιτική κοινωνία» κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη;* (σσ. 77-78): ὁ σ. ἀναλύει τὴ θέση τοῦ Σταγίριτη περὶ πολιτικῆς κοινωνίας, τονίζοντας τὴ διαχρονικότητά της, νοούμενης ὡς κοινωνίας περικλείουσας ὅλους τοὺς ἀνθρώπους οἱ ὅποιοι θὰ ἐπιθυμοῦσαν νὰ συνεργασθοῦν γιὰ ἓναν κοινὸ σκοπὸ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐθνότητα, γλῶσσα, θρησκεία ἢ πολιτισμό. Ὁ σ. παράλληλα ἐπισημαίνει τὴν ἀδυναμία ὀριοθέτησης μιᾶς τέτοιας κοινωνίας σὲ πλαίσιο ἡπειρωτικὸ ἢ παγκόσμιο, ἔχει ὁμως τὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ ὑπαρξὴ της εἶναι δυνατὴ. **A. Brunschwig**, *Ἡ ἀριστοτελικὴ θεωρία τῆς ἐπιείκειας* (σσ. 89 - 100). Ὁ δικαστὴς κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ νόμου τῆς πολιτείας θὰ προσφύγει στὴν ἐπιείκεια προκειμένου νὰ συμπληρώσει τὰ κενὰ του. Ἀντίθετα μὲ τὴν κρατοῦσα ἀποψη, ὁ εἰσηγητὴς θα ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἐπιείκεια δὲν θεμελιώνεται στὸν φυσικὸ νόμο, ἀλλὰ στὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τοῦ δικαστῆ. **E. Moutsopoulos**, *Μουσικὴ παιδεία, ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ παιδεία στὸν Ἀριστοτέλη*. Ἡ ἀρμονία, ὀριζομένη ὡς συνύπαρξη τῶν ἀντιθέτων ἀποτελεῖ θεμελιώδη νόμο τῆς δομῆσεως τοῦ σύμπαντος, τῆς πολιτείας καὶ τῆς συνείδησης-ψυχῆς τοῦ πολίτη, λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ μουσικὴ παιδεία συμβάλλει τὰ μέγιστα στὴ διαμόρφωση τῆς ἠθικῆς παιδείας τῶν πολιτῶν, οἱ ὅποιοι, διὰ τῆς ὀρθῆς — πολιτικῆς συμπεριφορᾶς τους, δημιουργοῦν μία ἀρμονικὴ πολιτεία. **J. - M. Gabaude** (σσ. 115-126), *Ἐνεργοποίηση τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς*. Στὸ πλαίσιο τῆς πολιτείας ἡ πολιτικὴ δραστηριότητα τῶν πολιτῶν πρέπει νὰ ἐμφορεῖται ἀπὸ τὰ κελεύσματα τῆς ἠθικῆς. Τοῦτο καθίσταται ἐφικτὸ διὰ τῆς ὁργάνωσεως τῆς πολιτείας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρετῶν τῆς δικαιοσύνης. **K. Bormann**, *Ὑπάρχει ἐνότητα ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς στὸν Ἀριστοτέλη;* (σσ. 127 - 140), ἔχει τὴ θέση ὅτι ὑπάρχει ἐνότητα ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς στὸν Ἀριστοτέλη στὴν ἰδεατὴ πόλη καὶ στὸ πρόσωπο τοῦ καλοῦ κυβερνήτη. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐγκαταλείπει τὴ θεωρία τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* οὔτε ὅταν μιλάει γιὰ κακὲς πολιτείες οὔτε ὅταν συζητεῖ τὸ μέσον διὰ τοῦ ὁποῖου μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ ἡ πιὸ διεφθαρμένη πολιτεία. **M. Zanatta**, *Ὁ ἐπιστημολογικὸς θεσμός τῆς πολιτικῆς στὸν Ἀριστοτέλη* (σσ. 141-172): σκιαγραφεῖ τὴν πολιτικὴ ἐπιστήμη ἢ ὁποία κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὀρίζεται ὡς «μάλιστα ἀρχιτεκτονικὴ» καὶ ὡς ἐπιστήμη «κυριωτάτη» (*Ἠθ. Νικ.*, I, 1, 1094 α 26) καὶ τοποθετεῖται μαζὶ μὲ τίς ἄλλες πρακτικὲς ἐπιστῆμες. Ἀλλωστε ἡ ἠθικο-πολιτικὴ σχέση ἀναγνωρίζεται στὴν «πρακτικὴ φιλοσοφία», ἡ ὁποία θεωρεῖται ὡς συνθετικὴ γνώση τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Τὸ δίκαιον τέλος, θεωρούμενον ὡς τελικὸς σκοπός, διαχέεται σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς γνώσης, οἱ ὅποιοι συνεργάζονται γιὰ τὴν πραγμάτωσή του. **H. Seidl**, *Τὸ πρόσωπο καὶ ἡ πολιτεία στὴν πολιτικὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη* (σσ. 173-184), τονίζει τὴ σημασία τοῦ ἀνθρώπου ὡς λογικοῦ ὄντος, στὴ δομὴ τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Σταγίριτη. Ἀρχικὸ μέλημα τοῦ Κράτους εἶναι νὰ ἀποσκοπεῖ στὴν αὐτάρχεια τῆς ζωῆς, στὸν ἀγαθὸ καὶ εὐτυχῇ βίον τῶν ἀνθρώπων ὅλ' αὐτὰ βασισμένα στὴν ἀνθρώπινη λογικὴ φύση. **K. Brinkmann**, *Πολιτικὴ ἰσότης καὶ νομικὴ ἀνισότης: ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἀριστοτέλη σὲ ἓνα πολιτικὸ δίλημα* (σσ. 158 - 198). Ποιὰ εἶναι ἡ ὀρθὴ ἢ ἡ ἀρίστη πολιτεία κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη; Ἡ βασιλεία, ἡ ἀριστοκρατία, ἡ «πολιτεία» ἢ τὸ μέσον πολίτευμα; Τὸ μέσο πολίτευμα, στὸ ὁποῖο ἡ ἀρχουσα τάξη εἶναι ἡ μεσαία τάξη, διότι συνδυάζει τίς ἀρχές τῆς ἰσότητος, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς. **N. Angelis**, *Ἀναλογικὴ ἰσότης καὶ διανεμητικὴ δικαιοσύνη στὸν Ἀριστοτέλη* (σσ. 199 - 208). Τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀρίστης πολιτείας κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη συνίσταται εἰς τὸ νὰ καταστήσει διὰ τῆς παιδείας ὅλους τοὺς πολίτες, φρόνιμους καὶ ἠθικοὺς σύμφωνα μὲ τίς ἀρχές τῆς δικαιοσύνης, ἕως ὅτου πραγματοποιηθεῖ αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες, ἡ διανομὴ τῶν πολιτειακῶν ἀξιομάτων. **M. Bastit**, *Οἱ ἀρχές τῆς πολιτικῆς στὴν Πολιτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους* (σσ. 209 - 224). Ὁ συνδυασμὸς τῶν κατ' εἶδος διαφερόντων στοιχείων τῆς πόλεως, ὅπως πλούσιοι - φτωχοί, γεωργοί, βιοτέχναι, στρατιωτικοί κλπ., προσδίδει διαφορετικὴ μορφὴ σὲ κάθε πολιτεία. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος ὑπεστήριξε τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα τῆς πόλεως, ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει τὴν ἀρμονικὴ συνύπαρξη τῶν μερῶν. **A. Tordessillas**, *Κοινωνικὴ ἐδραίωση: Ὁ Ἀριστοτέλης, Ὁ Γοργίας καὶ τὰ κονιάματα τῆς*

Λάρισσας (σσ. 225 - 244). Ἡ συμμετοχή τοῦ μέλους τῆς πόλεως στὰ δημόσια ἀξιώματα (θεσμοί) τοῦ παρέχει τὴ δυνατότητα νὰ ὁλοκληρωθεῖ ὡς πολιτικὴ ὄντοτης καὶ νὰ καταστεί πολίτης. Ὁ πολίτης, λοιπόν, δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν πολιτεία. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀρίστης πολιτείας κατ' Ἀριστοτέλη. Το Συνέδριο τελειώνει μὲ τὴν εἰσήγηση τοῦ **R. Campa**, *Το διεθνὲς βραβεῖο ἐλληνικῆς φιλοσοφίας «Antonio Jannone»* (σσ. 245-282), ὁ ὁποῖος ἀνακοίνωσε τὴν ἀπονομὴ τοῦ βραβεῖου «Antonio Jannone» στὸν J. Brunschwig, γιὰ τὶς πολὺτιμες πνευματικὲς ὑπηρεσίες του στὸν χῶρο τῆς φιλοσοφίας, γιὰ τὴν ὑποδειγματικὴ προσωπικότητά του, γιὰ τὴν βαθύτατη γνώση τοῦ ἔργου τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καθὼς καὶ τὴ συστηματικὴ ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἐλληνιστικὴ φιλοσοφία, ἐνῶ γίνεται ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὸν ὄγκο τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ J. Brunschwig.

Ν. ΑΓΓΕΛΗΣ – Μ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ - ΜΑΡΝΕΛΗ

Βασίλη ΒΙΤΣΑΞΗ Ἀναφορά στὴν *Ποίηση*, Ἑρμῆς, 1997, σελ. 459.

Μετά τὸ ἔργο *Ὁ Στοχασμός καὶ ἡ Πίστη* (1991) κατάθεση τῆς φιλοσοφικῆς ὁδοιπορίας τοῦ Β.Βιτσαξῆ πρὸς τὴ θρησκευτικὴ συνειδητοποίηση, ὁ στοχαστὴς φέρνει στὸ φῶς ἕνα βιβλίο του γιὰ τὴν ποίηση, πού «γεννήθηκε μαζί μὲ τὸν ἄνθρωπο, ἀνήκει ἀποκλειστικά στὸν ἄνθρωπο καὶ ζεῖ μὲ τὸν ἄνθρωπο» (σ.101). Γραμμένο ἀπὸ ἕνα ποιητὴ¹ καὶ στοχαστή, τὸ βιβλίο συνιστᾷ θεώρηση τῆς ποίησης καὶ ἐνταξή της στὸν αἰσθητικὸ στοχαστικὸ χῶρο.

Τὰ δώδεκα δοκίμια, αἰσθητικῆς προσέγγισης στὸν ποιητικὸ λόγο χαρακτηρίζονται ἀπὸ εὐρύτητα θεματικῆς (μὲ συχνὰ διάνοιξη σὲ «μυστικούς -μεταφυσικούς χώρους»), διακειμενικὴ γραφή, πού ὁμως, δὲ συνιστᾷ ἕνα λέγειν διὰ παραθεμάτων, ἀλλὰ σύνθετο λόγο διανθισμένο μὲ εὐσύνοπτες κριτικὲς παρατηρήσεις (π.χ. τὸ ἐπικίνδυνο τῆς λεξιπλασίας).

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο (ἡ σχέση ποίησης καὶ πεζοῦ ἐντεχνου λόγου) ἀποκαλύπτει τὸ συνδυαστικὸ καὶ κριτικὸ τροπισμὸ τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Β. Βιτσαξῆ ἤδη μὲ τὸν ὑπότιτλό του: «Οἱ ἀδελφές πού δὲ μοιάζουν».

Στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ ρόλο τῆς λέξης μέσα στὸν στίχο ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς λέξης ὡς «ἀναπαρθενεμένης» εἶναι σηματοφόρος (ἡ λέξη κατὰ τὸ συγγραφέα, λειτουργεῖ καὶ μὲ σκοπὸ τὴ μετάδοση συγκίνησης, τὴν πρόκληση μεθεκτικῆς κατάστασης) ἀκολουθεῖ ἡ ἀξιολόγηση - διαλεκτικῆς ὑφῆς - ποιητικῆς μορφῆς σὲ σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς ποίησης, ὅπου, πρωτότυπα, ὁ συγγραφέας προσθέτει στὴν ἰδέα τῆς σύνθεσης ποίησης καὶ μορφῆς καὶ τὸ δυναμικὸ στοιχεῖο τῆς αἰσθητικῆς διάθεσης καὶ ἀναλύει μὲ λεπτοὺς ἐννοιολογικοὺς χειρισμοὺς τὴν αἰσθητικὴ γνώση τοῦ ἔργου τέχνης (τῆς αἰσθητικότητάς του ἀπὸ τὸ θεωρὸ πού εἶναι καὶ ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ὑπαρξης τοῦ ἔργου).

Κριτικὴ θεώρηση εἶναι καὶ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὶς πηγές (ἀνάμνηση, δημιουργικὴ φαντασία, ἔμπνευση) τῆς ποίησης. Ἀναφερόμενος στὴ συνέχεια στὸν οἰκουμενικὸ χαρακτήρα τῆς ποίησης ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι τὸ πανανθρώπινιο μήνυμα εἶναι δείκτης καὶ τῆς γνωστικότητας καὶ τῆς ἀλήθειας τῆς μεγάλης ποίησης.

Στὸ δοκίμιο *Ποίηση καὶ στοχασμός* ὁ Β. Βιτσαξῆς ὑποστηρίζει τὴν ἰσοτιμία τῶν δύο πνευματικῶν δραστηριοτήτων στὴν προσέγγιση τοῦ ὄντος.

Στὸ δοκίμιο πού ἀκολουθεῖ, τὸ ποίημα ὀρίζεται ὡς μία «ὑπέροχη ἀποτυχία — πορεία

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ποιήματα (ἔξοχο τὸ ποίημα *Ποίηση* στὸ τέλος τοῦ βιβλίου) τοῦ συγγραφέα καὶ τὰ ποιητικὰ μεταφρασμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο πάμπολλα εἶναι τὰ δείγματα πού «σημαίνουν» - γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω ἕναν ἡρακλειτικὸ ὄρο - τὸν ποιητὴ Β. Βιτσαξῆ, ἢ, γιὰ νὰ τὸ πῶ μὲ τὴ δική του γλῶσσα, ἀποκαλύπτουν τὸν ἄνθρωπο πού «διατρέχεται ἀπὸ ἐντονο ποιητικὸ ρίγος» (πβ. π.χ. σ. 23).